

MATICA SRPSKA JOURNAL OF STAGE ARTS AND MUSIC

49

Editorial board

- Zoran T. JOVANOVIĆ, PhD, Editor-in-Chief
(Museum of Theatrical Arts of Serbia, Belgrade)
- Mirjana VESELINOVIĆ HOFMAN, PhD
(University of Arts in Belgrade, Faculty of Music Arts)
- Katalin KAIČ, PhD
(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy)
- Ivana PERKOVIĆ, PhD
(University of Arts in Belgrade, Faculty of Music Arts)
- Ira PRODANOV, PhD
(University of Novi Sad, Academy of Arts)
- Dušan RNJAK, PhD
(University of Novi Sad, Academy of Arts)
- Katarina TOMAŠEVIĆ, PhD, Deputy Editor-in-Chief
(Institute of Musicology of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)
- Marija BERGAMO, PhD (Croatia)
(University of Ljubljana, Slovenia, Faculty of Philosophy)
- Jadwiga SOBCZAK, PhD (Poland)
(University of Lodz, Department of Slavic Languages)

NOVI SAD
2013

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЦЕНСКЕ УМЕТНОСТИ И МУЗИКУ

49

Уредништво

- др Зоран Т. ЈОВАНОВИЋ, главни и одговорни уредник
(Музеј позоришне уметности Србије, Београд)
др Мирјана ВЕСЕЛИНОВИЋ ХОФМАН
(Универзитет уметности у Београду, Факултет музичке уметности)
др Каталин КАИЧ
(Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет)
др Ивана ПЕРКОВИЋ
(Универзитет уметности у Београду, Факултет музичке уметности)
др Ира ПРОДАНОВ
(Универзитет у Новом Саду, Академија уметности)
др Душан РЊАК
(Универзитет у Новом Саду, Академија уметности)
др Катарина ТОМАШЕВИЋ, заменик главног и одговорног уредника
(Музиколошки институт Српске академије наука и уметности, Београд)
др Марија БЕРГАМО (Хрватска)
(Универзитет у Љубљани, Филозофски факултет)
др Јадвига СОПЧАК (Пољска)
(Универзитет у Лођу, Катедра за славистику)

НОВИ САД
2013

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА СЦЕНСКЕ УМЕТНОСТИ И МУЗИКУ

МАТИСА SRPSKA
DEPARTMENT OF STAGE ARTS AND MUSIC

САДРЖАЈ CONTENTS

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ STUDIES, ARTICLES, TREATISES

Др МИРЈАНА ЗАКИЋ и др ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ Ликовни, етнографски и литерарни извори о инструменту <i>кавалу</i> на територији Србије и Македоније.	9
Dr MIRJANA ZAKIĆ and dr JELENA JOVANOVIĆ Sources in medieval paintings, ethnographic and literary sources about the instrument <i>kaval</i> in Serbia and Macedonia.	22
Др МАРИЈАНА КОКАНОВИЋ МАРКОВИЋ Производња салонске музике код Срба у XIX веку у контексту рађања музичког издаваштва	23
Dr MARIJANA KOKANOVIĆ MARKOVIĆ Production of salon music in Serbia in the 19 th century in the wake of music publishing	41
Др ИВАНА ПЕРКОВИЋ Станислав Бинички: композиторски допринос жанру црквене музике	43
Dr IVANA PERKOVIĆ Stanislav Binički's contribution to the genre of sacred music	57
Др АЛЕКСАНДАР ВАСИЋ Инострана музика у међуратном Београду: рецепција у <i>Гласнику Музичкој друштва „Станковић“ / Музичком гласнику 1928–1941</i>	63
Dr ALEKSANDAR VASIĆ Foreign music in Belgrade between the world wars: reception in the <i>Herald of Music Society “Stanković” / Music Herald 1928–1941</i>	75
МАРИЈА ДУМНИЋ, М.А. Музичирање и музичари у кафанама у Београду од почетка емитовања програма Радио Београда до Другог светског рата	77
MARIJA DUMNIĆ, M.A. Musical performances and musicians in Belgrade taverns from the beginning of Radio Belgrade broadcasting until World War II	90
Др СОФИЈА М. КОШНИЧАР Театарске уметнице о својој професији кроз перо Милоша Црњанског – контекст и интервјуи (I).	91
Dr SOFIJA M. KOŠNIČAR Female theater artists on their profession through the pen of Miloš Crnjanski – context and interviews (I).	103

МИРЈАНА ЗАКИЋ и ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ

Универзитет уметности, Београд, Факултет музичке уметности
Музиколошки институт Српске академије наука и уметности, Београд
Оригинални научни рад / Original scientific paper

ЛИКОВНИ, ЕТНОГРАФСКИ И ЛИТЕРАРНИ ИЗВОРИ О ИНСТРУМЕНТУ *КАВАЛУ* НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ*

САЖЕТАК: Растућа популарност кавала у савременим условима у Србији иницирала је потребу за синтетичким радом у којем би, паралелним сагледавањем разнородних података о овом инструменту са простора Србије и Македоније, била омогућена основа за стицање поузданијег увида у различите проблеме и питања која су покренута бројним специфичностима овог инструмента. Синтеза веома разноврсних, а понекад и противречних података, биће представљена у два рада. Овај, први од њих, доноси сазнања која о кавалу пружају ликовни, етнографски и литерарни извори, а у другом, који је у припреми, биће изложени преглед и синтеза постојећих података из етномузиколошких извора.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: кавал, ликовни – литерарни – етнографски извори, Србија, Македонија.

Велика популарност кавала у Србији, током последњих година, иницирала је бројна питања од стране стручне и шире јавности у вези са историјатом коришћењем овог инструмента на нашем простору. Сагласно томе, указала се и потреба за синтетичким сагледавањем разних врста историографских података о кавалу првенствено на територији Србије и Македоније, као кључном географском ареалу за егзистенцију, а потом и дисеминацију кавала у српској савременој пракси (вид. ЈОВАНОВИЋ 2012а),

* Овај текст је настао у оквиру рада на пројектима: *Музичка и ипсрачка традиција мултиетничке и мултикултуралне Србије* (бр. 177024, Факултет музичке уметности) и *Идентификација српске музике од локалних до глобалних оквира: традиције, промене, изазови* (бр. 177004, Музиколошког института САНУ), које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (2011–2014).

као и за критичким освртом на однос научника према тематици коју отварају подаци о овом инструменту.

Својим специфичностима у односу на инструменте који се данас препознају као карактеристични за српску традицију, кавал је привукао значајну пажњу јавности и наишао на различите видове реакције: од прихватања до порицања његове припадности српском музичком идиому. Специфичности о којима је реч јесу природа, карактер и начин произвођења звука, извођачке могућности, положај инструмента при свирању, па и сам репертоар. Данашња широка доступност великог броја снимака на кавалу од свирача из Србије, Македоније, Бугарске, Албаније, Турске, с једне стране, отвара пут све већем броју младих извођача традиционалне музике, а, с друге стране, даје (не увек поуздану и потпуну) основу за оквир научних тумачења. Једном речју, данашњи услови дисеминације кавалске музике пружају потенцијал за бројне могућности различитих рецепција и нових (стручних) интерпретација.

Узевши у обзир ове чињенице, мора се приметити да је у односу на њих о кавалу са стручног и научног аспекта у Србији писано сразмерно мало. Штавише, могло би се рећи да је у домаћој етномузиколошкој литератури упадљив недостатак засебних студија које осветљавају елементарна питања: проблематику распрострањености, намене и извођачких могућности кавала.¹ Тај недостатак је отворио простор медијским иступањима нових свирача и њиховим личним (и не увек стручним и поузданим) интерпретацијама особености кавалске свирке, а посебно историјског аспекта присутности кавала у српској свирачкој традицији. Тек је последњих година настало неколико студија посвећених почецима и појединим аспектима његовог „живота“ у Србији у савремено доба (ATANASOVSKI 2010; JOVANOVIĆ 2012a, 2012b; ZAKIĆ 2012), што се примарно догодило уз подстицај медијског пробоја кавала и његове актуелизације на *World Music* сцени 2004. године (вид. детаљније у: ZAKIĆ 2012).² У том смислу, приступи овој теми су охрабрени и захваљујући појачаном интересовању домаће научне јавности за проблематику популарне музике. И поред тога, постоји потреба за синтетичким радом у којем би били обједињени сви постојећи подаци о кавалу из извора различитих врста, како би се надаље могло аргументованије

¹ Захваљујући интересовању студената етномузикологије за ову проблематику, одређеним темама поклоњена је пажња у неколицини семинарских радова (Николић 2003; 2004; Томић 2006).

² Важном претходницом овог догађаја можемо сматрати прекретницу у раду групе „Бело платно“ (раније „Искон“, првог ансамбла у Србији који је у новије време, од 90-их година XX века, у свом саставу имао кавал; вид. JOVANOVIĆ 2012a). Она се одиграла 2001. године, са променом њеног извођачког састава (вид. пропратну књижицу уз компакт диск *БЕЛО ПЛАТНО*, 3–4), а тиме и програмске оријентације и репертоара. Тада је концепција рада групе, па и третмана кавала у њеним аранжманима, престала да буде неотрадиционална у смислу у којем је то била деведесетих година.

говорити о историјском пореклу овог инструмента на нашим просторима и о његовом репертоару.

Један од повода за настанак овог рада су и најновија сазнања која показују да постојећа литература о кавалу не даје реалну слику о његовој географској распрострањености и о заступљености у традицијама различитих народа, посебно Срба. Отуда је преглед свих доступних података о кавалу у Србији и Македонији веома добродошао за будућа истраживања.

Са тачке гледишта знања која су посебно акумулирана у току двадесетогодишњег процеса актуелизације кавала у Србији – од 1994. године (JOVANOVIĆ 2012a: 190) до данас, могуће је дати критички осврт на постојеће податке о овом инструменту у изворима са разматраног простора. Историјски преглед различитих извора који сведоче о постојању кавала, као инструмента типа полупопречне флауте, у традицији Србије и Македоније изложен је по редоследу настанка или историјских периода на које се подаци односе. С обзиром на обим и различиту природу грађе, ова проблематика биће изложена у две целине: прва, коју представља овај рад, синтетизује податке из ликовних, етнографских и литерарних (поетски текстови из народне књижевности) извора, док ће друга, као наставак ове студије, бити посвећена етномузиколошким изворима: од литературе, преко теренских бележака до аудио-снимака, такође у хронолошком низу од најстаријих до најмлађих.

Методолошка окосница рада проистиче из још једне могућности прецизнијег сагледавања кавала, а у складу са његовим ерголошким и извођачким својствима. Наиме, полупопречне флауте без писка генерално се могу поделити на кратке, дијатонске (у ову групу спада *шуйељка*, односно *шуйелка*) и дуге, хроматске (*кавал*; вид. и ТАММЕР 2003: 1). Под појмом „кратке“ подразумева се дужина до 450 mm, а под појмом „дуге“, углавном од 600 до 800 mm.³ Разлика се, дакле, примарно састоји у дужини инструмента, броју отвора за свирање (6 или 7 на кратким и 8 на дугим свиралама) и у типу лествица које се на њему добијају. На другом месту, разлика је у њиховој функцији и репертоару; наиме, оба типа свирала користе се као чобански инструменти, али је значајно да кратке свирале могу бити и пратња играма, за разлику од дугих, које у традицији готово никада нису примењиване у таквом контексту. Оне су, међутим, коришћене као инструментална пратња певању, што је ретка пракса на кратким свиралама. Ове разлике имплицирају и одређени етос саме свирке који обезбеђује дуга, односно кратка свирала. С обзиром на то, циљ овог рада јесте да дâ систематизацију података о *кавалу* – дугој свирали без писка, са хромат-

³ Изузетак је *каба кавал* дужине око 900 mm, на којем свирају Албанци у западној Македонији (ХАЦИМАНОВ 1967: 577).

ским тонским низом, који се у традицији користи(о) готово искључиво као пастирски инструмент и као пратња певању. Кратке, дијатонске полупопречне свирале овом приликом неће бити узете у обзир. Фокусираност на дуге полупопречне свирале без писка представља својеврстан заокрет у односу на методолошки приступ ранијих проучавалаца, који је у извесном смислу подстакнут стручним запажањима америчког истраживача Ентонија Тамера (TAMMER 2003). Наиме, треба имати у виду да су у досадашњим написима о овом типу инструмената обично паралелно сагледавани кавал и шупелјка; разлози за то леже и у ерголошким карактеристикама и у чињеници да се њихови ареали распрострањавања најчешће подударају (као на терену Србије и Македоније). Због тога је цео временски континуитет дискурса о кавалу подразумевао и терен Црне Горе (Црногорско приморје; вид. VLAHOVIĆ 1960: 318; ВУКМАНОВИЋ 1964: 299–300; GAVAZZI 1975: 69; DEVIĆ 1977: 36; GOJKOVIĆ 1989: 11), иако је он у том погледу специфичан: према подацима, реч је, наиме, о пракси свирања на краћем, дијатонском инструменту под називом *кавал* (код Албанаца у Приморју; вид. ВУКМАНОВИЋ 1964: 299–300), а не о традиционалној примени дугих свирала под овим именом на том простору. Изузетак у том смислу је белешка француског путописца Амија Буеа (Ami Boué) из прве половине XIX века о дужој свирали чији опис одговара кавалу, на којој свира „планинац и пастир албански, као и Црногорац“ (према: ГОЈКОВИЋ 1992: 97). С обзиром на недовољну прецизност овог документа у погледу географског и термилошког одређења (наводи се „сопилка црногорска. . . , гавак албански и кавал српски“; Исто), као и на изостанак потврде податка те врсте у каснијим изворима, а сходно постављеном основном критеријуму, инструмент под називом кавал у Црној Гори неће бити разматран у овој студији.

Рад је посвећен углавном једноделној варијанти кавала, каква се на простору Балканског полуострва користи у Македонији, на Косову и Метохији и понегде у југоисточној Србији (а чије је распрострањење и на територији Албаније, Грчке и Турске). Примена троделног кавала у Србији забележена је само у пиротском крају (ЂАКОВИЋ 1993: 120–123), граничном простору са Бугарском, у чијој је пракси оваква вишеделна форма кавала веома заступљена. Генерално, у постојећој литератури у Србији и Македонији морфолошке карактеристике у смислу једноделне или троделне конструкције нису биле разматране; реч је увек, без изузетка, била о једноделном кавалу.

*

Кавал припада групи аерофоних, полупопречних, дугачких и отворених инструмената (без писка и наусника), чији се горњи крај завршава оштрим кружним бридом. Састоји се од цилиндричне цеви са седам рупа

за свирање на предњој страни и једном рупом на задњој страни, и са још четири отвора (*иласнице*) на доњем делу који доприносе бољој звучности инструмента. Израђује се од меканог дрвета, или од метала, обично у пару (по два једнака кавала), на којима се свира у дуету: у бордунском двогласу или унисону (повремено са елементима хетерофоније или бордуна). Будући да су ерголошке и извођачке особине кавала истицане у неколико скоријих радова посвећених овом инструменту, на овом месту ћемо упознати само на једну од извођачких особености, која може бити од великог значаја за тумачење генезе његовог присуства у инструментаријуму Балканског полуострва. То је, наиме, једини инструмент у (српској) свирачкој пракси са тонским низом који само у основном регистру има хроматску лествицу у опсегу велике сексте. Када се узму у обзир и тонови добијени предувавањем, показује се пун звучни потенцијал кавала: добијају се могућности великог броја комбинација употребних интервала, што даје право богатство различитих лествичних структура, од којих већина није типична за до сада забележене и анализирани традиционалне пастирске мелодије Срба (Вукичевић-Закит 2001).

Тумачења *џермина*

Порекло речи *кавал* тумачи се углавном двојако:

1) Најчешће се наилази на тумачење по којем је реч турског, односно турско-туркменског порекла (*kaval, qavâl, caval*; SACHS 1962: 73, 206; DEVIĆ 1977: 34; GOJKOVIĆ 1982: 18), чији корен има значење *шуџаљ* (предмет; ПЕТРОВИЋ 2006: 348). По Ђорђу Петровићу и Абдулаху Шкаљићу, основно значење је *свирала*, али се оно у турском језику приписује свему што је цевастог облика, нпр. врста пушке или топа (*РЕЧНИК ХРВАТСКОГ ИЛИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА* 1892–1897: 904; *РЕЧНИК СРПСКОХРВАТског КЊИЖЕВНОГ И НАРОДНОГ ЈЕЗИКА* 1975: 32; ŠKALJIĆ 1979: 402). На српском говорном подручју забележено је више значења за лексему кавал: „1. врста кратке старинске пушке; 2. свирала; 3. ред, бразда уређена за сађење купуса или др.; ивица леје; путања између леја; 4. први део крда оваца“ (*РЕЧНИК СРПСКОХРВАТског КЊИЖЕВНОГ И НАРОДНОГ ЈЕЗИКА* 1975: 32; ПЕТРОВИЋ 2006: 345–346).⁴

2) Интерпретација арапског порекла речи у вези је са кореном чије је значење *ређи, казайи, исџричайи* (МУФТИЋ 1997: 1248, вид. више у ЈОВАНОВИЋ 2012: 186, фн. 4).⁵

⁴ Прва два значења припадају стандардном језику и потичу из „више пунктова централне Србије“; треће и четврто ограничено је на лесковачки крај и Тупијжницу, а треће значење познато је и српском становништву Ловре у Мађарској (Петровић 2006: 345–346).

⁵ Поред наведених, на могућност другачијег тумачења порекла ове речи указује Фрањо Кухач: „Bugarska rieč kavalъ (кафалъ) istovietna je sa latinskom *caula* (šupalj) [потврда овог значења

Под најчешће истим називом кавал је распрострањен у многим областима јужног и источног Балкана: Македонији – углавном у северозападним и југозападним деловима (Линин 1986: 71–73), јужној и југоисточној Србији, Бугарској – највише у Тракији и Добруди (КАЧУЛЕВ 1964: 319–335; ТОДОРОВ 1973: 43–51; ДЖУДЖЕВ 1975: 17–31; АТАНАСОВ 1977: 101–103), Албанији (СОКОЛ 1975: 35–38), Грчкој – претежно на копненом делу, нарочито у Епиру – као *τσαμίρα*, и у Тракији – као *каβάλι* (ΑΝΟΥΝΑΚΙΣ 1979: 147–148), Турској (JENKINS и OLSEN 1976: 57; CZEKANOWSKA 1981: 214; НИКОЛИЋ 2004).

С друге стране, под називом *кавал*, као што је већ поменуто, у Црногорском приморју подразумева се инструмент типа *шуйељке*. Надаље, у зајечарском и неготинском крају и у областима северозападне Бугарске овај термин означава инструмент са писком: *цевару* (DEVIĆ 1977: 52; ЂОРЂЕВИЋ 1931: XII; ТОДОРОВ 1973: 59–63), при чему у неким радовима то није прецизно наведено (МИЛИЋЕВИЋ 1876: 858; *TRADICIJSKA NARODNA GLAZBALA JUGOSLAVIJE* 1975: 69; ГОЈКОВИЋ 1989: 11). Затим, у појединим крајевима Македоније односи се на *суджук* (Линин 1986: 73), док у Скопској Црној Гори – на свиралу са пет рупа дужине до 500 mm (ПЕТРОВИЋ 1907: 399–400). Занимљиво је да у области Тупижнице (источна Србија) назив *кавала* означава дугачке пастирске трубе од липове коре (*РЕЧНИК СРПСКОХРВАТског књижевног и народног језика* 1975: 32). С обзиром на то да нико од проучавалаца није посебно указивао на ову терминолошку замку на конкретним примерима у самим изворима, овај рад је базиран на подацима о инструменту кавал, за које се са већом сигурношћу може сматрати да се односе на дугачку полупопречну свиралу без писка.

Ликовни извори

Постојећи ликовни извори о кавалу на разматраном подручју јесу очуване фреске у средњовековним црквама и манастирима на територији Србије, Македоније, као и Црне Горе (ПЕЛОВИЋ 1984: 57, 60, 63, 65, 93; 2013: 64, 149, 160). На фрескама у другим деловима бившег југословенског простора представе кавала нису нађене, тако да постојећа сведочанства говоре у прилог тези да је кавал у средњем веку био, као што је то и данас, распрострањен у југоисточним областима Балкана (РЕЛОВИЋ 2013: 184). Упркос одређеним тешкоћама у идентификовању кавала у односу на праве свирале (с обзиром на начин држања), резултати проучавања указују на одређене правилности на представама инструмената из породице полупопречних флаута, које би се могле протумачити као кавал. Најранији

није нађена у латинско-српским речницима; прим. аут.], te je jedna i druga porietla arijskoga ili indoevropskoga“ (1877: 40).

такав уметнички споменик на територији Југославије потиче из средине XV века (Долгаец, Македонија; PEJОВИЋ 2013: 149); хронолошки прва наредна ликовна представа са кавалом датира с краја XVI века (околина Пљеваља, Црна Гора; Исто). Индикативно је да су ликовни извори о кавалу учесталији у току XVII века, од када потичу споменици са територије Црне Горе (Јекса, Ријека Црнојевића; Исто) и Србије (Драјчићи, Призрен; Исто). На сличност са кавалом упућују дужине ваљкастих цеви (700–1000 mm) и „идентичан искошен начин свирања“ (PEJОВИЋ 1984: 93). Будући да полупопречне свирале изостају на представама из ранијег периода, до XIV века, могло би се претпоставити да је њихова појава у јужнословенским земљама резултат источњачког утицаја, доспелог на Балкан посредством Турака (Исто).

По свему судећи, ове ликовне представе приказују једноделни, не и троделни тип кавала.

Етнографски извори

У референтним регионалним етнографијама, музичким инструментима, па и кавалу, сразмерно ретко је поклањана већа пажња.

У *Српском рјечнику* Вука Караџића под називом *кавал* стоји објашњење које се не односи на инструмент (КАРАѢИЋ 1972: 257). Највероватније је узрок томе чињеница да Вук није истраживао јужне и југоисточне географске регионе које су настањивали Срби, и да су због тога из његових радова изостали и термини и подаци о инструментима који су карактеристичнији за те области. Коментар Андријане Гојковић да је Вук „забележио све главне инструменте који су се у то доба употребљавали у српским крајевима, било да су аутохтони, било да су примљени са стране“ (1969: 63) сведочи и о генералном ставу домаћих аутора према кавалу као инструменту који није типичан за српски инструментаријум, тако да и његов изостанак из збира инструмената којима се посвећује пажња није ништа необично.

Интересантно је да се кавал ретко помиње у серији етнографских радова (*Српски етнографски зборник*) о животу и обичајима у појединим регионима јужне Србије и Македоније, где би се његово присуство, због развијеног сточарства, могло очекивати (вид. нпр. МИЛОЛЕВИЋ 1921: 127–128; ФИЛИПОВИЋ 1939: 485–574). Изузетак у том смислу представља белешка Атанасија Урошевића о кавалу у околини Гњилана (Изморник и Горња Морава) из првих деценија XX века, из које се сазнаје да су кавали „увек два на броју и стоје навучени на два учвршћена танка штапића. То су исто што и шупелке, само су дугачки око једног метра, те им је тон тих и благ“ (1935: 142).

Значајан допринос проучавању народних инструмената у Југославији дали су стручњаци Етнографског музеја у Београду са сарадницима. Најпре, формирана је музејска збирка народних музичких инструмената, која је у времену публиковања једног од првих орнаментских текстова (Тројановић 1909) имала 74 примерка. Према Тројановићевој подели, кавал је сврстан у групу свирала и то оних „најпростијих, без икаквог писка“ (ГОЈКОВИЋ 1990: 11). Ова збирка постала је доступна широј јавности у неколико наврата, што је било праћено и изградом каталога са бројним стручним прилозима, коментарима, подацима о појединим примерцима из збирке, фотографијама и картама распрострањености свих група инструмената у Југославији (МАРКОВИЋ, ВАСИЉЕВИЋ 1957; МАРКОВИЋ 1987). Примерци кавала који су описани у другом каталогу, набављени у периоду од 1904. до 1984. године, потичу из разних области Косова и Метохије и, у мањем броју, из Македоније (МАРКОВИЋ 1987: 90–91).⁶ Треба нагласити да су управо стручњаци, етнолог, ангажовани на овом послу, иницираном и реализованом од стране Етнографског музеја, први систематизовали податке на основу којих су урадили карте регионалног распрострањења народних инструмената, следећи методологију коју су користиле колеге из Загреба при изради сличног каталога (*TRADICIJSKA NARODNA GLAZBALA JUGOSLAVIJE* 1975). У обе публикације за свирале без писка (шупељка, кавал) коришћен је заједнички симбол; ова два инструмента добијају засебне симболе тек на карти приложеној у лексикону Андријане Гојковић (1989). Такође, допринос етнолога је и у томе што су дали преглед заступљености кавала у различитим балканским земљама, по регионима, али и етницитетима. Према речима Загорке Марковић, овај инструмент је у употреби „код балканских пастира“ (1957: 22), „готово у целој Македонији, нарочито у крајевима који се граниче са Албанијом, у Метохији, на Косову и у лесковачком крају [није јасно на основу ког податка ауторка наводи област Лесковца; прим. аут.]“⁶, а на њему свирају Македонци, Албанци и „сточари, номади, 'Качауни' [Карагуни?; прим. аут.]“⁶, код којих постоји пракса женског певања уз кавал у оквиру свадбених обичаја (МАРКОВИЋ 1987: 40).

Андријана Гојковић наводи да је кавал распрострањен „међу Албанцима на Косову, у околини Куманова [...], и у западној Македонији, такође, и међу становништвом скопске, кумановске и шарпланинске области. Употребљавају га и Власи-сточари у околини Крушева (Македонија)“ (1989: 111). О присуству кавала у традицији сточара на територији Србије говори и Татомир Вукановић. Он наводи да је кавал, под локалним називом

⁶ Једино у вези са примерцима из околине Призрена дати су подаци о власницима или градитељима инструмената: „откупљен од Србина православне вере“ (село Смаћ, година 1947) и „правио их је Веби Сајиновић 1920. године“ (МАРКОВИЋ 1987: 91).

кавала, коришћен у југоисточној Србији: „Од старине, било је у сеоском друштву у врањској околини, нарочито код пастира свирања у кавале. Поред соло свирања, било је и свирање у дуету. Овај начин свирања био је уобичајен у Прешевској Моравици и на Власини, где је у току летњег сточарског кретања ради испаше стоке, било и Влаха Каракачана, са својим номадским стадима оваца.“ (ВУКАНОВИЋ 1987: 15).

Помени кавала у народним њесмама

У народним песмама јужне Србије и Македоније, по правилу, кавал се помиње у контексту говора о овчару, и то, према доступним изворима, уз хришћанска, словенска имена свирача.⁷ Компаративним увидом може се закључити да су помени о кавалу у македонској грађи учесталији, а и да су подаци о њему систематичније обрађени.

Међу најстаријим записима, из средине XIX века, прилози су Станка Врза (текст песме *Засфирил Сџојан в њишан кавал*, вид. ПОЛЕНАКОВИЋ 1950: 18) и браће Миладиновци (овчарска песма *Севда и Пејко* и друге, вид. ЏИМРЕВСКИ 1981: 302–305). Кавалска свирка у овим текстовима је сигнал којим се преносе љубавне поруке, комуницира са стадом и овчарима, а тембр инструмента одликује „убава и благородна звучна боја“ која се, између осталог, идентификује са девојачким гласом (Исто). Каснији подаци су систематизовани у радовима Методија СИМОНОВСКОГ (1961: 28–42), Александра ЛИНИНА (1986: 11, 13–14) и Боривоја ЏИМРЕВСКОГ (2000: 45–66; вид. такође ЂОРЂЕВИЋ 1928, примери 324, 344).

На терену југоисточне Србије забележене су различите локалне варијанте имена инструмента: *кавал*, *кавор*, *кавар*, *кафер*, *два роја кавала*, *кавалче*, *меден кавал*, *злашан кавал*, *жуйи кавал* (ЗЛАТАНОВИЋ 1994: 56, 118, 122, 228–230, 338–339; Николић 1910: 293). У Македонији се срећу следеће варијанте: *кавал*, *кафал*, *кавел*, *кафел*; *кавал*, *кафал*, *кафау*, *кавул* (SIMONOVSKI 1961: 30), али се паралелно са њима наводе и „домаћи, архаични назив *свирол*“ (Исто). Разноликост и богатство епитета о изгледу и својствима кавала у македонским песмама односе се на: материјал од којег је инструмент начињен (*калинкавец*) или којим је украшен (*злашан*, *сребрен*), његов облик (*долој*), спољашњи изглед (*њисан*, *њисен*, *њишан*, *њишен*, *шарен*) и његов звук (*меден*, *њејен*; Исто). О посебном статусу кавала у инструменталној традицији Македоније, као „најраспрострањенијег пастирског музичког инструмента“ (Линин 1986: 11), сведоче речи истраживача да се „ниједан музички инструменат [...] у македонским народним

⁷ Ради потпунијег увида у ову проблематику, потребно је погледати и збирке текстова народних песама на албанском и арумунском језику.

песмама не помиње [...] у толикој мери и са толиком симпатијом као кавал“ (SIMONOVSKI 1961: 30).

Примарна функција инструмента одредила је његову највећу присутност у лирским и епско-лирским песмама које опевају начин живота овчара и указују на комуникацијску и емоционалну димензију кавалске свирке. Приређивачи појединих збирки ове песме су сврстали у одређене категорије, сагласно њиховој намени или тематици. Тако, у лирским песмама са Косова и Метохије (без назнака локација) и Македоније (Дебар), помене кавала налазимо у версификацијски и поетски разноликим облицима велигданских, посленичких (БОВАН 1980а: 80, 193–195; БОВАН 1980г: 47; ЯСТРЕБОВ 1889: 131–132, 138)⁸ и љубавних песама (БОВАН 1980б: 88, индиректно и 95). На терену југоисточне Србије (без навода локалитета), кавал је забележен у једној овчарској песми (ЗЛАТАНОВИЋ 1994: 118, пример 304), док се у другом извору наводи песма која је у Нишави певана као жетелачка, а у Лужници приликом „премлаза“ (НИКОЛИЋ 1910: 293).

Посебно је занимљиво да помен кавала налазимо и у лазаричким песмама из јужне Србије: једна је забележена крајем XIX века у области Средске и певана је уочи празника, у току припрема лазарица за опход (ЯСТРЕБОВ 1889: 110–111),⁹ друга потиче из југоисточне Србије (без податка о месту) и посвећена је овцама и овчару (ЗЛАТАНОВИЋ 1994, пример 89). Лазаричка песма са скоро идентичним текстом песме из Средске забележена је и на простору западне Македоније, у региону Овчепоља (ЦИМРЕВСКИ 2000: 49–50).¹⁰

Бројне варијанте приповедне песме о овчару који (нападнут од разбојника) свирком на кавалу дозива у помоћ своју сестру или изабраницу регистроване су на територији југоисточне Србије, Косова и Метохије и Македоније (ВАСИЉЕВИЋ 1950: 222–224, пример 79; БОВАН 1980в: 137–140; ЗЛАТАНОВИЋ 1994: 228–30, пример 531; Линин 1986: 13).

*

На основу релативно бројних, мада не увек исцрпних и прецизних података о кавалу на простору данашње Србије и Македоније из различитих извора, дошло се до одређених сазнања на којима ће, у синтези

⁸ У селима Дебарског округа, о Васкрсу се у женском ору изводи песма: „Заспала ми је паун Богдана, / Заспала ми је на врв планина..... / Ту је помина младо овчарче, / Жалба му беше да и разбудит, / По жал му беше да ја оставит, / Оту ми свирна младо овчарче, / Оту ми свирна сос писан кавел, / Да ја разбуди паун Богдана“ (ЯСТРЕБОВ 1889: 131–132, 138).

⁹ Текст песме коју Јастребов наводи гласи: „Овче поље широко, / Кроз њег стадо големо / Пред њим овчар засвира / У шарене мсупељке, / У сребрни кавали.“ (Исто, 110–111).

¹⁰ У контексту помена кавала у лазаричким песмама, отвара се и питање корелације између носилаца овог жанра, који је познат православним народима Балкана, и овчара, истовремено и свирача на кавалу, као референтног објекта у склопу овог ритуалног деловања.

са етномузиколошким подацима, бити могуће засновати даља научна разматрања различитих аспеката (по много чему специфичних) својстава овог инструмента.

Постојеће студије о ликовним изворима, као хронолошки најстаријим за проучавање традиционалних инструмената, омогућавају да се дође до одређене информације о присутности кавала у Србији и Македонији у дијахронијском следу. Његове ликовне представе датирају из XV и XVI, а учестале су од XVII века. По правилу, кавал се на средњовековним ликовним изворима налази у рукама пастира. Етнографски извори из друге половине XX века представљају прве синтезе података о традиционалним инструментима на територији Југославије. На основу њих се (делимично) сагледава ареал распрострањености кавала у Србији и Македонији и његова примена у животу планинаца, углавном овчара. Литерарни извори са своје стране пружају занимљив и инспиративан материјал за даље компарације и дубља сагледавања одређених аспеката кавалске свирке, са нагласком на његовој припадности сточарској култури Балкана.

Будући да је видан недостатак поузданијих података о овом инструменту кад је реч о простору Србије, неопходна је синтеза постојећих података на основу извора различитих врста, укључујући и етномузиколошке (у раду који следи), како би се кавал што успешније и целовитије временски и просторно позиционирао у музичкој традицији земаља бившег југословенског простора.

ЛИТЕРАТУРА

- АТАНАСОВ, Вергилий. *Систематика на българските народни музикални инструменти*.
София: БАН, 1977.
- БЕЛО ПЛАТНО – МУЗИКА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ, ЈУЖНЕ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ, пропратна књижица уз компакт диск, Атос 03, Р 2003.
- БОВАН, Владимир (прир.). *Лирске њесме I*, едиција *Народна књижевност Срба на Косову*
1. Приштина: Јединство 194, 1980.
- БОВАН, Владимир (прир.). *Лирске њесме II*, едиција *Народна књижевност Срба на Косову*
2. Приштина: Јединство 195, 1980.
- БОВАН, Владимир (прир.). *Пријоведна еџика*, едиција *Народна књижевност Срба на Косову* 3. Приштина: Јединство 196, 1980.
- БОВАН, Владимир (прир.). *О народној књижевности Срба на Косову*, едиција *Народна књижевност Срба на Косову* 10. Приштина: Јединство 203, 1980.
- ВУКАНОВИЋ, Татомир. *Музичка култура у сџаром Врању*. Врање: Штампарија „Нова Југославија“, 1987.
- ВУКИЧЕВИЋ-ЗАКИЋ, Мирјана. „Музички језик заплањских пастирских инструмената.“
Музички џалас 29 (2001): 44–53.
- ГОЛКОВИЋ, Андријана. „Музички живот у Србији деветнаестог века према сведочанствима тројице иностраних путописаца (Piroh, Ami Boue, Kanitz).“ *Етноантрополошки проблеми* 9 (1992): 87–110.
- ДЖУДЖЕВ, Стојан. *Българска народна музика*. том 2. София: „Музика“, 1975.

- БОРЂЕВИЋ, Владимир. *Српске народне мелодије (Јужна Србија)*. Књиге Скопског научног друштва. Књига прва. Скопље 1928.
- БОРЂЕВИЋ, Владимир. *Српске народне мелодије (југославина Србија)*. Београд, 1931.
- ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило. *Народне њесме и басме јужне Србије*. Београд: САНУ, 1994.
- КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Српски рјечник*. Београд: Нолит, 1972 [1852].
- КАЧУЛЕВ, Иван. „Български народни музикални инструменти.“ *Раг VII конјреса СФЈ (Охрид, 1960)*. Охрид, 1964: 319–335.
- ЛИНИН, Александар. *Народниџе музички инструменти во Македонија*. Скопје: Македонска книга, 1986.
- МАРКОВИЋ, Загорка и Слободан Васиљевић (ур.). *Народни музички инструменти во Југославије*. Београд: Етнографски музеј, 1957.
- МАРКОВИЋ, Загорка. *Народни музички инструменти*. Београд: Етнографски музеј, 1987.
- МИЛИЋЕВИЋ, Милан Ђ. *Кнежевина Србија*. Београд, 1876.
- МИЛОЈЕВИЋ, Боривоје. „Јужна Македонија.“ У: *Насеља српских земаља*. Књ. 10. Београд: СКА, 1921: 1–148.
- НИКОЛИЋ, Владимир. *Из Лужнице и Нишаве*. Етнолошка грађа и расправе. Београд: СКА, 1910.
- НИКОЛИЋ, Тијана. „Кавалска езгија као облик пастирске свирке.“ Семинарски рад. Београд: ФМУ, Одсек за етномузикологију, 2004. (рукопис)
- ПЕЈОВИЋ, Роксанда. *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*. Београд: САНУ, Музиколошки институт, 1984.
- ПЕТРОВИЋ, Атанасије Поп. *Скојска Црна Гора*. Књ. 1. Београд: СКА, 1907: 333–529.
- ПЕТРОВИЋ, Снежана. „Срп. диј. кавал – ’каналџи’ између оцака са расадом поврћа – порекло и балканске паралеле.“ *Филозофски факултет у Нишу, Сџудџиска група за српски језик и књижевност* 8 (2006): 346–350.
- ПОЛЕНАКОВИЋ, Х. *Македонската народна њесна во првата половина на XIX век – II Вук Сџ. Караџиќ, В. И. Григорович и Сџанко Враз како собирачи и издавачи на македонската народна њесна*. Скопје, 1950.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. IX. Београд: САНУ, 1975.
- ТОДОРОВ, Манол. *Български народни музикални инструменти*. Софија: Наука и изкуство, 1973.
- ТОМИЋ, Катарина. „Кавал у инструменталној и вокално-инструменталној пракси Сиринићке жупе.“ Семинарски рад. И/113. Београд: ФМУ, Одсек за етномузикологију, 2006 (рукопис).
- ТРОЈАНОВИЋ, Сима. *Музички инструменти Српског етнографског музеја*. Београд, 1909.
- УРОШЕВИЋ, Атанасије. *Горња Морава и Изморник*. Насеља српских земаља. Књ. 28. Београд: СКА, 1935: 1–242.
- ФИЛИПОВИЋ, Миленко. *Обичаји и веровања у скојској коџлини*. Живот и обичаји народни. Књ. 24. Београд: СКА, 1939.
- ХАЦИМАНОВ, Васил. „Шиптарските народни инструменти во западна Македонија.“ *Раг XIV конјреса СУФЈ у Призрену 1967*. Београд: СУФЈ, 1974: 575–591.
- ЦИМРЕВСКИ, Боривоје. „Народните музички инструменти во Зборникот на браќата Миладиновци.“ *Раг XXVIII конјреса СУФЈ*. УФ Црне Горе, Сутоморе, 1981: 301–309.
- ЦИМРЕВСКИ, Боривоје. *Шуџелката во Македонија*. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 2000.
- ЈАСТРЕБОВ, Иван С. *Обычаи и пџсни турецкихъ сербовъ. Второе издание, дополненное их прозою*. С.-Петербург, 1889.

- ANOYANAKIS, Fivos. *Greek Folk Musical Instruments*. Athens: National Bank of Greece, 1979.
- ATANASOVSKI, Srđan. „The Sound of Kaval: Reimagining the Soundscape of Serbia.“ Paper presented at the conference *The Ottoman Past in the Balkan Present: Music and Mediation*. Athens, 30 September – 2 October 2010.
- BRÖMSE, Peter. *Flöten, Schalmeyn und Sackpfeifen Sudslawiens*. Brünn–Prag–Lepcig–Wien: Verlag Rudolf M. Rohrer, 1937.
- CZEKANOWSKA, Anna. *Kultury muzyczne Azji*. Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1981.
- DEVIĆ, Dragoslav. *Etnomuzikologija – III deo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, 1977.
- ĐAKOVAC, Dejan. *Narodna muzika pirotskog kraja* (diplomski rad). Beograd: FMU, 1993.
- GOJKOVIĆ, Andrijana. „Narodni muzički instrumenti u Vukovim delima.“ *Etnološki pregled* 8–9 (1969): 51–64.
- GOJKOVIĆ, Andrijana. „Terminološke sličnosti muzičkih instrumenata.“ *Zvuk* 2 (1982): 16–23.
- GOJKOVIĆ, Andrijana. *Narodni muzički instrumenti*. Beograd: Vuk Karadžić, 1989.
- GOJKOVIĆ, Andrijana. *Proučavanja narodnih muzičkih instrumenata u Srbiji*. Beograd, 1990.
- JENKINS, Jean and Poul Rovsing Olsen. *Music and Musical Instruments in the World of Islam*. London: World of Islam Festival Publishing Company Ltd, 1976.
- JOVANOVIĆ, Jelena. „Identities expressed through practice of kaval playing and building in Serbia in 1990s.“ *Y: Musical Practices in the Balkans: ethnomusicological perspectives*. Academic conferences, Vol. CXLII, Department of Fine Arts and Music, Book 8. Belgrade: SASA, Institute of Musicology, 2012: 183–202.
- JOVANOVIĆ, Jelena. „Renewed kaval in Serbia in 1990s and kaval and ney in Sufi traditions in the Middle East: the aspects of music and meanings.“ The 6th International Symposium on Traditional Polyphony, 24–28 September, Book of Abstracts. Tbilisi: Center for traditional polyphony, 2012: 21.
- KUHAČ, Franjo. „Prilog za poviest glasbe južnoslovenske. Kulturno-historijska studija.“ *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knj. XLI, br. 41 (1877): 1–48.
- MUFTIĆ, Teufik. *Arapsko-bosanski rječnik*. El–Kalem, Sarajevo, 1997.
- NIKOLIĆ, Tijana. „Otvoreno cilindrično telo kao aerofoni instrument iz roda labijalnih svirala.“ Seminarski rad Beograd: FMU, Odsek za etnomuzikologiju, 2003 (rukopis).
- PEJOVIĆ, Roksanda. *Musical instruments in medieval Serbia*. Belgrade: Faculty of music, University of arts, 2013.
- RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRSKOGA JEZIKA*. Knj. IV. Zagreb: JAZU, 1892–1897.
- SACHS, Curt. *Realexikon der Musikinstrumente*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1962.
- SIMONOVSKI, Metodi. „Muzička terminologija u makedonskim narodnim umotvorinama.“ *Zvuk* 51 (1961): 28–42.
- SOKOLI, R. *Folklori muzikor Shqiptar (organografia për shkollën e mesme muzikore)*. Tiranë, 1975: 38–40.
- ŠKALIĆ, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: „Svjetlost“, 1979.
- TAMMER, Anthony. *Kavals and Dzamares: End-blown flutes of Greece and Macedonia, 2003*. <<http://www.umbe.edu/eol/4/tammer/index.html>>23.10.2000.
- TRADICIJSKA NARODNA GLAZBALA JUGOSLAVIJE*. Prir.: Jerko Bezić, Milovan Gavazzi, Mirjana Jakelić, Petar Mihanović). Zagreb: Školska knjiga, 1975.
- VLAHOVIĆ, Mitar S. „O najstarijim muzičkim instrumentima u Crnoj Gori.“ *Rad VI KFJ* (Bled 1959), Ljubljana, 1960: 313–324.

ZAKIĆ, Mirjana. „The Traditional Instruments of Serbia in The Scope of Permeating with the Eastern and Western Balkan Musical Practices.“ *Research of Dance and Music on the Balkans (International Symposium, Brčko 06–09. 2007)*. Brčko, 2007: 37–70.

ZAKIĆ, Mirjana. „Intercultural communication and multicultural context: the place of the *kaval* in Serbian musical practice.“ Berovo: *ICTM Study Group on Music And Dance in Southeastern Europe: 2012 Symposium* (у штампии).

Mirjana Zakić and Jelena Jovanović

SOURCES IN MEDIEVAL PAINTINGS, ETHNOGRAPHIC AND LITERARY SOURCES ABOUT THE INSTRUMENT *KAVAL* IN SERBIA AND MACEDONIA

Summary

The paper focuses on *kaval*, a half-transverse flute about 800 mm long, without a fipple and with eight holes for playing, which is an instrument in many ways specific for the Balkans and the South Slavic rural instrumentarium because of its build, function and performing possibilities. The authors made a certain methodological innovation with regard to the former usual approach to the instruments from the group of labial flutes. This was motivated by several factors: the popularity of the *kaval* achieved by the media promotion in Serbia at the beginning of the 21st century; its fixed position in Macedonian and Albanian instrumental tradition; insufficiency of data about its application and its bearers on the territory of Serbia; and finally, the fact that different data about the *kaval* have not been synthesized until today. The research results include the available data from historiographic and ethnomusicological sources from the regions of Serbia and Macedonia and are presented in two sections: the first one refers to the sources in medieval paintings, to ethnographic and literary sources, and the second, which is in the course of preparation, will be based on ethnomusicological sources about this instrument.

Key words: *kaval*, medieval paintings, literary sources, ethnographic sources, Serbia, Macedonia.

Рецензенти *Зборника Матице српске за сценске уметности и музику 49/2013*

Александар Васић
Мирјана Веселиновић Хофман
Зоран Т. Јовановић
Каталин Каич
Мелита Милин
Данка Лајић Михајловић
Даница Петровић
Ира Проданов
Душан Рњак
Катарина Томашевић
Ениса Успенски

Зборник Матице српске за сценске уметности и музику
Излази двапут годишње
Издавач Матица српска
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199, 6615-038
e-mail: mtisma@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Matica srpska Journal of Stage Arts and Music
Published semi-annually by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420-199, 6615-038
e-mail: mtisma@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Уредништво је *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*
бр. 49/2013 закључило 1. VII 2013.
За издавача: Доц. др Ђорђе Ђурић, генерални секретар Матице српске
Стручни сарадник Одељења: Марта Тишма
Превођилац за енглески језик: Биљана Радић Бојанић
Лектор и коректор: Тајјана Пивнички Дринић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Слађана Новаковић, S&N book, Ср. Каменица
Штампа: САЈНОС, Нови Сад

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
78+792(082)

Зборник Матице српске за сценске уметности и музику / главни и одговорни уредник Зоран Т. Јовановић. – 1987, 1-. – Нови Сад : Матица српска, Одељење за сценске уметности и музику, 1987-, – 24 cm

Годишње два броја.

ISSN 0352-9738

COBISS.SR-ID 16339202

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
и Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање